

Adamzat we medeniýet genosidi

Category: Kitapcy, Publisistika, Sözler

написано kitapcy | 26 января, 2025

Adamzat we medeniýet genosidi ADAMZAT WE MEDENIÝET GENOSIDI:
GAZA

Ysraýylyň Gaza bombalamalaryndan soň «Paşa» köşgünden galan haraba. Gaza taryhçylary Napoleonyň 1799-njy ýylда üç gije şu ýerde dynç alandygyny aýdýar / Fotosurat: Omar El-Katta-NPR Gazäniň adyny eýýäm birnäçe aý bări dowam edip gelýän tragiki wakalar zerarly dünýäde eşitmän galan ýok bolsa gerek.

Gaza bilnişi ýaly Palestinanyň günortasynda ýerleşen şäheriň we oblastyň ady.

Okkupator döwletiň rehimsizlik bilen gös-göni bombalaýan, Ortaýer deñziniň kenarynda demirgazykdan günorta tarap 40 kilometre we gündogara tarap 6 kilometr bilen 12 kilometr aralykda üýtgeýän giňişlige eýe Gaza kenaýaka sektory müňlerçe adamyň şehit bolan, on müňlerçesiniň ýaralanan, göç eden, söz

bilen beýan edip bolmajak hasratlara garşy döş gerip göreşen meýdanyna öwrüldi.

Gaza we bigünä gazalylar habarlarda köpimiz üçin öñki gyzygyny ýitirdi, çünkü bolup biläýjek zatlaryň iñ erbedi boldy, görýän-eşidýän zatlarymyza öwrenişip gitdik.

Bolup geçen aýylganç wakalara garşy BMG-da dowam edýän we adamy howpurgadýan wagşyýana sessizlik ullakan wyždan ýarasy bolup dünýä taryhynda hemise ýatlanar ýorer.

Gaza ruhumyzy syzladyp ýörkä, adamyň ýany bilen adama dahylly hemme zadyň ýok edilişine-de şaýatlyk edýärис.

Makalamyzyň dowamynda Gazäniň gysgaça taryhy bilen birlikde adamzadyň umumy mirasyna degişli taryhy ýadygärliklere garşy bolup geçýän arheologiki gyrgynçylygy siziň dykgatyňza ýetirjek bolarys.

Gazada zaýalanan we ýykyylan ýerleriň arasynda metjitler, buthanalarbwe medeni mirasa degişli ýerler bar / Fotosurat: Mohammed Dahman-AP

Mälim bolşy ýaly, gadymy döwürlerden bäri adamzat ýasaýsynyň dörän ýerlerinden bolan Palestina we onuň töworegi arheologiki

taýdan ajaýyp gory özünde saklaýan ýerlerdir.

Häzir Palestinanyň baş şäheri bolan Beýtulmukaddesiň (Ierusalim) segsen kilometr günorta-günbatarynda ýerleşen Gaza kenarýaka sektorynda adybır şäher hem bar.

Taryhçylaryň aýtmagyna görä, Gaza degiåli arheologiki tapyndylaryň taryhy b.e.önüki 3000-nji ýyllara baryp direýär.

Gaza şäheriniň günortasynda ýerleşen Tell Sakan sebitde agalyk süren müsürlileriň guran galasy we telli bolup, bu ýerdäki iňňän gadymy oturymly ýerleriň bolandygyna ýşarat edýär.

Müsür-Siriýanyň arasynda ýerleşen Gaza söwda gatnaşyklaryny aňsatlaşdyryan Lewant ýolunyň üstündäki geosyýasy ýerleşishi bilenem Müsürdir Siriýanyň agalyk ediji güýçleriniň arasynda uzak wagtlap göreşilip gelinen ýerleriň biri bolupdyr.

Ýoýulan Töwratyň pikiriçe diňe patyşa, biziň yslam ynanjymza görä bolsa pygamber bolan Hezreti Dawut alahyssalamyň (b.e.önüki XI-X asyrlar) Palestinadaky häkimiyetiniň çäkleri Gazäni-de öz içine alypdyr.

Rehimsizlikleri barada Töwratda-da aýylan assiriýalylaryň b.e.önüki VIII asyrsa sebiti öz çäklerine birikdirendigi mälimdir.

Faza Müsürdir Assiriýanyň arasynda elden-ele geçip gelenem bolsa, b.e.önüki VI-IV asyrlarda belli bir wagtlap garaşsyzlygyny saklapdyr.

Söwda güzergägindäki Gaza döwrüň iñ gajaman täjirleri bolan gresiýalylaryňam bärík göz dikmegine sebäp bolupdyr, şeýle-de b.e.önüki 520-nji ýylda grek söwda koloniýasy şu ýerde gurulypdyr.

Beýleki bir ýandan Gaza Aleksandr Makedonskininiň (b.e.önüki 323-nji ýyl) basybalyjylykly ýörişleri döwründe birnäçe aýlap gorananam bolsa, ahyrsoñunda b.e.önüki 332-nji ýylda boýun egipdir. A.Makedonskiý şäheriň agalygyny sebitde özünü goldan bedewilere beripdir.

Aleksandr Makedonskininiň Gazadaky häkimiyeti gürrüňsiz ellistik medeniýetiň bärigem güýcli ornaşmagyny üpjün edipdir.

Sebit has öň grek koloniýasy bilen tanyşam bolsa, düýpli medeni öwrülişik Makedonskininiň absolýut agalygyny gurmagynyň

yzyndan bolup geçipdir.

A.Makedonskiniň ölümünüň yzyndan onuň ümmülmez giň döwleti serkerdeleriniň arasynda arasynda paýlaşylypdyr, mundan soň Gaza ilki Ptolomeý, b.e.öñki asyryň başynda bolsa Selewkit patyşalygynyň golastyna giripdir.

JEAN-PIERRE FILIU

GAZA

A HISTORY

Palestinada b.e.öňki 140-37 ýyllar aralygynda höküm süren Haşmonaým (Haşmoniler) patyşalygy aslynyň jöhitdigine garamazdan, grek medeniýetini we gündelik ýasaýyş-durmuş

formasyny kabul edipdir. Şonuň üçinem olar konserwatiw (dindar) jöhitler tarapyndan berk ýazgarylypdyr.

Ellinistik jöhitler-de diýlen bu jöhitler grek dilinde gürläpdirlər, grek dilinde eser döredipdirler, konserwatiw jöhidiň ylalaşyp bilmejek görnüşinde grekliler ýaly sport çärelerine ýarym-ýalaňaç gatnaşypdyrlar, soňabaka sünnet edilmekdenem utanýan jemgyýete öwrülipdir.

Haşmonaým patyşalygynyň hökümdary Aleksandr Ýannaý (b.e.önüki 76-njy ýylda ölen) Gazäni b.e.önüki 96-njy ýylda gabapdyr, ol boýun egmekden yüz dönderen halky gyryşy ýaly şäheri-de otlamakdan gaýtmandyr.

Senat tarapyndan Rimiň başyna bela bolup inen isawriýaly garakçylardan arassalamak maksady bilen adatdan daşary ygtyýarlyklar berlip Gündogar Ortaýer deñzine iberilen Gneý Pompeý Magn (b.e.önüki 48-nji ýylda ölen) we onuň tabynlygyndaky goşun bölümleri Rimiň agalygyny b.e.önüki Gazäniňem degişli sebitine čenli giňeldipdir.

Gaza şol döwürde diýseň kosmopolitiki gurluşa eýe bolupdyr: çarwa araplaryň ýany bilen grekler, müsürliler, jöhitler we beýleki milletler şu sebitde ýaşapdyrlar.

Köpüsü esger bolan rimlilerem garym-gatym ilata goşulypdyr.

Emma Rimiň agalygy Palestinada ýygy-ýygydan jöhit gozgalaňlarynyň turmagyna sebäp bolupdyr, bularyň birinse Gaza jöhitler tarapyndan 66-njy ýylda ýakylyp kül edilipdir.

Muňa garamazdan şäher abadanlaşdyrylypdyr, Rim imperatory Hadrian 130-njy ýylda Gazä gelip, bu ýerde öz hormatyna guralan sport çärelerine şäheriň meşhur stadionynda tomaşa edipdir.

Paganistik ynanjyň höküm sürüyän döwründe, Gazada asuda we bol-elin durmuş boýunça köne sami hudaýy Dagonyň kulty ýörgünli bolupdyr. Greklileriň we rimlileriň Gazäni tanyşdyran Ýupiter, Diana, Fortuna kultlary-da sebitde gabat gelipdir.

Gazada hristianlygyň III asyrda ýaýrandygy, IV-V asyrlarda güýç gazanandygy aýdylýar.

Şol döwürlerlerde Gaza ýepiskoplyk merkezlerinden biri bolan käbir sinodlarda wekilçilik edilipdir.

Apostol Porfiriý (420-nji ýylda ölen) şu döwürde şäheriň hristianlaşmagyndaky iň esasy adam we Gaza ýepiskopy bolupdyr. Onuň ömrüniň gürrüň berilýän «Wita Porfiriý» eserinde ýepiskopyň Konstantinopola (Stambula) gidendigi, Gazadaky ybadathanalaryň ýykylmagyny buýurýan perman alyp gelip,

şäherdäki pagan ybadathanalary ýykdyrandygy gürrüň berilýär.
Gaza 407-nji ýyla ybadathanalary doly ýykylip aýrylan ýagdaýda
gadam basýar.

Jean-Pierre Filiu

Gazze Tarihi

2015 Filistin Kitap Ödülü "En İyi Akademik Kitap"

Fransızcadan çeviren Eylem Alp

Yslam döwletiniň demirgazyga tarap giňemegi bilen Gaza b.e.önüki 635-nji ýylda Amr ibn As tarapyndan gabalyp eyelenýär.

Lewant söwda ýolunyň üstünde ýerleşendigi sebäpli Gaza yslamdanam öñem arabystanlylara nätanyş ýer däl eken.

Üç yüz ýylda hristian şäher aýratynlygyna eýe Gazada yslamyýet az wagtyň içinde halkyň iň köp labul edýän dinine öwrülipdir.

Buthanalar metjitolere öwrülipdir we şäher yslam medeniýetiniň parçasы hökmünde ömrüni dowam etdiripdir. Şeýle-de bolsa, VIII asyrda hristian azlygy bu ýerde ybadatlaryny azat ýagdaýda berjaý edipdir.

Abbasy döwletiniň düzümine birikdirilen Gaza iň ajaýyp döwürleriniň birini başdan geçiripdir.

Müsürde asly türkmen Ahmet ibn Tolun (884-nji ýylda aradan çykan) tarapyndan gurlan, Palestinanyň we Siriýanyň ýerlerinde agalyk süren Tolunogullary döwleti taryh arenasynda IX-X asyrlarda peýda bolupdyr.

Şeýlelikde Gaza kenarýakasy agzalan döwürde türkleriň tabynlygyna giripdir. Soňra fatimiler sebitde agalygy elliňine alanam bolsa, haçparazlar 1100-ny ýylea Gazäni basyp alypdyr. Hristianlyk sebitde gaýtadan güýç gazanypdyr.

Baknalyk döwri tegelek segsen ýedi ýyl dowam edipdir, soňra Selaheddin Eýýuby Gazäni haçparaz sülsatlarynyň elinden gaýdyp almagy başarıypdyr.

Sebit eýýubylaryň, haçparazlaryň, mongollaryň elinde çalşyp durupdyr. Türkleriň agalygy ikilencé 1277-nji ýylda mamlýuklar tarapyndan gurlupdyr.

Mamlýuk agalygynyň Gazada abadançylyk işlerini geçirendigi üçinem aýratyn orny bar. Şäherde täze metjit, medrese, hammam ýaly birnäçe jemgyýetçilik binalary hut mamlýuklaryň döwründe gurlupdyr.

Ýawuz Sultan Selimiň 1516-nji ýylda Müsure ýöriş eden wagtynda Gaza şäheri we Gaza sebiti 1918-nji ýyla čenli dowam etjek osmanly agalygynyň düzümine girýär.

Soňky dört asyrlyk osmanly döwründe-de mamlýuklaryň döwründe bolşy ýaly, şäher-gurluşyk we abadanlaşdyryş işleri ünsden düşürilmändir. Uzak wagtlap dowam eden «Osmanly parahatçylygy» («Pax Ottomana») döwründe Gaza kerwensaraýlardan, metjitolerden, hammamlardan we beýleki binalardan doldurylypdyr.

Gaza şäherindäki tradision türk hammamy bolan antiki «Samiriye» hammamy 2021-nji ýylyň 3-nji martynda / Fotosurat: Mahmud Hams-AFP

«Samiriýe» hammamyndan galan haraba. Ysraýyl jeňbazlary şu ýerde «Hamasyň» ýerasty tunel setini ulanýandygyny öňe sürüp, antik hammamy bombalady / Fotosurat: Omar El Kattaa-NPR Napoleonyň basybalyjylyjly ýörişi, Kawalaly maşgalasy ýaly problemalar bilen az wagtlyk elden-ele geçmeleri başdan geçirirenem bolsa, Gaza Osmanly döwletiniň düzümünde parahatçylygyň uruşdam has köp höküm sürem asuda dört yüz ýylyny geçiripdir.

Osmanlydan soňky Gaza gussaly bölegine hemmäiz birlikde şayatlyk edip duran, Ýakyn Gündogara parallelilikde taryhy müddeti başdan geçirirdi: iňlis agalygy we yzyndan ysraýyl problemasy.

Gazäniň taryhy arheologiki tapyndylar bilenem gürrüňsiz üsti ýetirilip dur. Gazada arheologiki tapyndylary özünde jemleyän 12 muzeý bar.

Gaza kenarýaka sektorynda iňňän gadymy döwürlere degişli iki portyň galyndysy argeologlar tarapyndan anyklandy: demirgazykda Anthedon we günortada Maiomumas.

Fransuzlar UNESCO-nyň medeni miras sanawyna girizen we b.e.önüki VIII asyrdsn biziň eýýamymyzyň X asyryna çenli oturymly ýeri bolan Anthedonda käbir arheologiki gazuw-agtaryş işlerini geçirdiler. Emma birnäge aýa çeken bombalamalar netijesinde Anthedonyň öwezini dolup bolmajak ullakan weýrançylyga duçar bolandygyny hut gazuw-agtaryş işlerine ýolbaşçylyk edýänleriň özleri tarapyndan habar beriş serişdelerinde aýdyldy.

Gadymy döwürde we orta asyrlatda bu portuň ýerleşen ýeri Lewant bilen Gazäniň söwda gatnaşyklarynda ähmiyetini artdyrypdyr.

Palestinaly işçiler 2022-nji ýylyň 20-nji fewralynda Gaza sektorynyň demirgazygyndaky «Beýt-Lahiada» haşamly görnüşde dekorasiýa edilen mazarlaryň yerleşen Rim gonamçylygy bilen birlikde täze tapylan arheologiki zolaklary gazýarlar Gazäniň demirgazygyndaky Jibaliýede gurluşyk işleri geçirilip ýörkä 2023-nji ýyllaryň başlarynda 135 sany antiki mazar tapyldy.

Arasyndan iki sanysy nagışlanan rim lahadı bolan mazarlaryň we yerleşen ýeriniň häzirki ýagdaýy uruş zerarly belli bolman galýar.

Beýleki bir ýandan Gazada «Bureij» lagerinde daýhanlaryň biriniň töötänlikden tapan ördek, towşan ýaly haýwan şekillerine eýe Rim mozaikalarynyň ykbaly-da şeýle ýagdaýda.

Palestinaly dayhan Ysraýylyň gabawy astyndaky Gaza sektorynyň «Bureij» bosgunlar lageriniň ýakynyndaky mellek ýerinde wizantiýa döwrüne degişli mozaikalaryň üstünden bardy, 2022-nji ýylyň sentýabry / Fotosurat: AA

Şäheriň taryhy ýadygärlikleriniň birem «Keramatly Porfiriý» buthanasy. Adyndanam belli bolşy ýaly ol Gazäniň V asyrdaky

meşhur ýepiskopynyň adyny göterýär.

Gymmatly taryhy bina bolan «Keramatly Porfiriý» buthanasynyň birinji gurluşygy V asyra baglanyşdyrylýanam bolsa, VIII asyrda metjide öwrülendigi, haçlarazlaryň XII asyrda düýpli üýtgeşmeleri girizip, gaýtadan buthana öwürendikleri mälim.

Ysraýylyň istrebitelleri Gazäniň iň gadymy buthanasy bolan «Keramatly Porfiriý» buthanasyny ýok etdi
Buthana häzirki görnüşine 1856-njy ýıldaky abadanlaşdyryş işlerinden soň gelipdir.

Okkupator döwletiň 2023-2024-nji ýyllardaky hüjümlerinde musulman we hristian gazalylara gaçybatalga bolan buthana istrebiteller tarapyndan bombalanyp, gynansak-da, bigünä adamlaryň ganyna galmak bilen birlikde taryhy binanyňam bir bölegini ýumurdy.

On dört asyrlyk taryha eýe «Uly Omary» metjidi, beýleki bir ady bilen «Gaza baş metjidi» Palestina boýunça üçünji uly metjitdi

Gazäniň «Baş metjidi» sebitdäki iň uly taryhy ýadygärlikleriň biridir.

Buthananyň VII asyrda metjide öwrülmegi bilen dörän metjit XII asyrda gaýtadan buthana öwrülipdir, uruşlarda weýran bolmagynyň yÝndan mamlýuk abadanlaşdyryş işleriniň dowamynda metjit täzeden gurlupdyr.

Ysraýyl goşunu Gaza sektoryna gönükdiren bombalamalarynda Gaza şäherindäki on dört asyrlyk taryhy bolan Gaza «Baş metjidini» ýumurdy / Fotosurat: AA

Gaza «Baş metjidi» telim gezek ýykylyp, telim gezek täzeden gurlupdyr.

Mongol sülsatlarynyň 1260-nyýda ýumran metjidini gaýtadan gurmak osmanlylara nesip edipdir. Birinji jahan urşunda Britaniýa tarapyndan bombalanan binanyň aglabı bölegi harap bolupdyr. Uruşdan soñ onuň ýykyylan ýerleri täzelenenem bolsa, soňky dört-baş aýdaky bombalamalar minarasyny we käbir böleklerini doly ýumrup taşlady.

Gaza «Baş metjidinden» galan haraba / Fotosurat: Omar El Kattaa-NPR

Beýleki bir ýandan käbir ownuk arheologiki tapyndylar uruşyň dowam edýän ýakyn wagtlarynda ele salyndy.

Harbylar öñki döwürlere degişli, emma ýüzlerce ýyllap ulanylandygy sebäpli anyk taryhy belli däl golçanyň üstünden bardylar we degişli edarasyna tabşyrtdylar.

Sebitdäki arheologiki weýrançylyga ünsi çeken habar kanallary Gazada 200-e golaý arheologiki zolagyň uruş wagtynda zaýalandygyny, gorkunç adam ýitgileriniň ýany bilen adamzat taryhy üçin gymmatly medeni ýadygärlikleriň ýok edişlikleriniň-de bolandygyny aýdýar.

Arheologiki gorag işleri üçin diýseň ähmiyetli habarda harbylaryň arehologiki zolaklary talaýandyklary, hatda käbir eksponatlary Knesselde (Ysraýyl Mejlisi) görkezmek üçin alýandyklary aýdylýar.

«El-Jezire» kanalynda arheologiki edaralaryň Gazadaky weýrançylyga sesini çykarman oturyny ýazgaran we aýdan sözleriniň barsy ýerlikli Ekseter uniwersitetinden doktor

H.M.Leathem şeýle diýýär:

«Arheologiyanyň syýasatdan aýry däldiginи: taryhyň, döwletleriň we döwlet aýratynlygynyň emele gelmeginde möhüm rol oýnandygyny ýatdan çykarmaly däldiris. Arheologiki mirasyň doly weýran edilmeginiň köplenç adamlaryň ýok edilmeginiň buşlukçysydygyny-da ýatdan çykarmalyň – medeni genosidiň halkara hukugynda uruş jenaýaty hökmünde kategoriýalandyrılmagynyň sebäbi-de şudur».

Garamagydaky işgärleriň 130-dan gowragy şehit düşen Palestinanyň gazaly medeniýet ministri Atuf Ebu Seýf bolsa «Ysraýylyň Gaza sektoryndaky muzeýleri we arheologiki ýadygärlikleri talap, ýok edip, palestin taryhyna garşıy uruş yqlan edendigini» aýdyp, bolup geçýän wakalary mongol súlsatlarynyň Bagdatda eden weýrançylygyna meñzetdi.

2019-njy ýylda Gazadaky taryhy «Paşa» köşgünüň (Qasr el Basha) howlusynda ösyän palma agaclary / Fotosurat: Halil Hamra-NPR

Ysraýylyň Gazäni bombalandan soň «Paşa» köşgünden galan haraba
/ Fotosurat: Omar El Kattaa-NPR

12 muzeýiň ýumrulandygyny aýdýan Ebu Seýf mamlýuk soltany Beýbarsyň XIII asyrda birinji gatyny gurduran we osmanly döwründe goşmaça ýokarky gatlary gurlan, osmanly häkimleri bilen birlikde Napoleonyňam myhman bolan «Kasr el-Başanyň» («Paşa köşgi» muzeýi) tanklar bilen harap edilendigini we Gazadaky muzeýiň bombalanandygyny, gynansak-da, ondaky birnäçe ownuk ýadygärlikleriň näme bolandygyny bilmeýändiklerini aýdýar.

Bürünç eýýamyna çenli uzaýan ýüzlerce ýadygärligiň saklanýan «El-Mathaf» muzeýi bilen birlikde Gazadaky köp sanly medeni mirasa degişli ýerlere agyr zeper ýetirildi
Şeýle-de Gazada hususy arheologiya muzeýi bolan köp sanly ownuk ýadygärlikleri özünde saklayám «El-Mathaf» muzeýi-de weýrançylykdan paýyny aldy. Üstesine muzeý 2009-njy ýyldan soñ 2024-nji ýylda bolup geçen ikinji hüjümını başdan geçirýär.

Ysraýylyň Gazadaky bombalamalarynyň yzyndan «El-Mathafa» hem agyr zeper ýetirildi / Fotosurat: Omar El Kattaa-NPR
Arheologiki eserleri özünde saklaýan hususy «El-Karara» muzeýi bolsa, Gazada Han Ýunusyň golaýynda şol bir at bilen tanalýan posýolokda ýerleşýär.

Aslynda «ýerleşýärdi» diýsek has dogry bolar, sebäbi soňky wakalarda muzeýiň binasynyň 2023-nji ýylyň ahyrlarynda ýer bilen ýegsan edilendigini habar beriş serişdeleriniň sahypalaryny okanda bilip galdyk.

Gaza häzir adam gyrgynçylygy bilen bir hatarda medeniýet gyrgynçylygyny-da başdan geçirýär.

Gara Afrikanyň nurana ýurdy Günorta Afrika respublikasynyň Halkara suda beren arzasynدا okkupator döwleti aýyplan uruş jenaýatlarynyň biri şeýle:

Ysraýyl kitaphanalary, dini mekanlary, taryhy ähmiýete eýe ýerleri bilen birlikde palestin medeniýetiniň san-sajaksyz merkezine zeper ýetirip, ýok etdi.

Näçe nebsimiz agyrsa-da, näçe gynansak-da, adamzat taryhyna degişli umumy maglumatlary alyp bolýan gadymy ýadygärlikler

häzir Gazada haýsy döwre degişli bolanda-da ýok bolmakdan halas bolup bilmeýär.

Iň erbet ýeri-de palestinalylara geljek nesillere aýdyp berer ýaly zat goýlanok...

Beýik Allatagaladan Gazada her bir adama we adamzada, aslynda biziň hemmämize degişli hemme zadyň aman galmagyny, goralmagyny dileýärис...

Dr. Myrat ÖZÝYLDYRYM.

Çarşenbe, 03.04.2024 ý. Publisistika